

BETANZOS e as súas Mariñas

Descendendo a Costa do Sal, se vén da Terra Cha; a Costa de Montouto, se baixa a planicie de Ordes, a Serra da Loba se vén de terras vilalbesas, ou a Rexidoira, se accede dende a meseta de Curtis, o viaxeiro decátase de entrar nun territorio con matices diferenciados. A vexetación máis densa e variada, os horizontes máis encollidos e íntimos, xunto cunha luminosidade máis nidia que penetra pola orla costeira e nos trae o arrecendo e frescura dos ventos mariños conforme nos achegamos ao litoral, todo nos indica que entramos nunha bisbarra distinta á que vimos de abandonar. Son As Mariñas.

XESÚS TORRES REGUEIRO

(Betanzos, 1957)

Mestre dende 1979, traballa no ensino público. É autor de varios libros sobre Betanzos e a súa historia e doutra temática como "Xoán Vicente Viqueira e o nacionalismo galego".

Fundou e presidiu na vila natal a Asociación Cultural Eira Vella e coordina a revista "A Xanela" que edita esta entidade. Colabora habitualmente no "Anuario Brigantino" e no semanario "A Nosa Terra"

Vista xeral de Betanzos

Terras abocando á ría de Betanzos que foi importante e navegábel mentres os aluviós non remataron de cegala. Segundo nos achegamos a ela medra a vide e as árbores froiteiras son máis variadas. En tempos o viño foi case un monocultivo e nos peiraos de Betanzos embarcábanse froitas (pero, camoesa e fada) para a exportación no dicir dos vellos cronistas.

Non hai acordo entre os xeógrafos á hora de definir as terras das Mariñas. Hai quen di que a bisbarra das Mariñas de Betanzos, xunto coa da Coruña e a de Ferrol compoñen o chamado Golfo Ártabro dos xeógrafos antigos. Outros falan dun ambiguo territorio "entre A Coruña e Ferrol". Hai agora moito xeógrafo de libro, burócrata e con pouco coñecemento do país. Botamos de menos a emoción e paixón romántica de Otero Pedrayo, que fixo "pelerinaxe" de Ourense a Teixido e ambicionaba coñecer todas e cada unha das parroquias galegas, interpretando o país galego diante do mapa de Fontán que tiña en Trasalba coa lembranza das viaxes realizadas.

Historicamente falouse de Mariñas dos Freires (con Cambre, o Temple e A Coruña como centros e a memoria dos templarios) e Mariñas dos Condes (con Betanzos como eixe rector). Para outros, as Mariñas dos Condes chegarían até o Pontedeume dos Andrade, condes por antonomasia nestas terras. Mais Betanzos, paradoxalmente, non é terra de condes, aínda que os tivera por veciños, pois de sempre foi unha cidade de reguen-

go e non de señorío, nin secular nin eclesiástico. A súa condición, ademais dunha das cinco e logo das sete cidades cabezas do Reino de Galiza, dándolle o seu nome a unha das Provincias galegas durante todo o Antigo Réxime, outorgáballe un liderado indiscutíbel entre as terras mariñas, moitas delas dominadas ou vencelladas ao poder dos Andrade.

O mapa resultante das Mariñas betanceiras viría coincidir practicamente co do antigo partido xudicial. É dicir, abranguería totalmente ou en boa parte os concellos de Abegondo, Aranga, Bergondo, Cesuras, Coirós, Irixoa, Oza dos Ríos, Paderne, Sada e o propio de Betanzos. Dirase que as terras altas de Abegondo, Cesuras, Oza, Irixoa ou Aranga teñen pouco de Mariñas, e así é; mais a influencia e atracción da cidade de Betanzos como ordenadora da vida socioeconómica e administrativa, historicamente e mesmo na actualidade, xunto coa influencia das concas fluviais do Mero, o Mendo, o Mandeo e o Lambre nas terras máis baixas deses concellos, son factores que levan a falar con pleno sentido (polo menos até hai pouco) de Mariñas de Betanzos. Cun relevo lixeiramente accidentado, As Mariñas dos Condes ou betanceiras abranguen dende a zona costeira (de marisma no tramo final do Mandeo) até os catrocentos metros sobre o nivel do mar nas zonas elevadas. A transición faise en varias escalas doadas de percibir.

Funcionan hoxe organismos ou entidades que, obedecendo a intere-

ses políticos, ou administrativos, non exentos de oportunismo en detrimento da historia e da xeografía, tentan suplantar antigas denominacións. Ocorre así con “Terra das Mariñas”, integrado polos concellos de Abegondo, Arteixo, Bergondo, Cambre, Carral, Culleredo, Oleiros e Sada. É dicir, o que sería a área metropolitana que rodea a Coruña. Obsérvase como dalgún xeito, concellos limítrofes ou moi próximos a Betanzos, os de Bergondo, Abegondo e Sada tentan afastarse (ao menos dun xeito políticoadministrativo) de Betanzos. Sada xa viña, dalgún xeito, intentándoo dende os anos vinte do pasado século, favorecida coa ligazón con tranvía coa Coruña e converteuse nunha vila de veraneo e ocio. A construción, ademais, da Ponte do Pedrido (inaugurada en 1942 á que Betanzos se opuxo durante anos en razón de prexuízos á súa ría en declive) evitaríalles a bergondeses e sadenses o paso obrigado por Betanzos nas súas comunicacións coas terras ferrolás e do norte. Dun xeito ou doutro, Betanzos semella reducirse (de non cambiar certas cuestións políticoadministrativas) ao liderado das terras máis altas da súa bisbarra, con Paderne como único concello que toca o mar na desembocadura do Lambre, río que marcaría o seu límite polo norte.

Os ecos lendarios falaban da antiga Brigantium, sempre e pugna coa Coruña. A primitiva poboación, asentada en Tiobre (onde o lugar de Betanzos o Vello reclama a primoxenitura) e trasladada ou axuntada en 1219 polo Rei Afonso VIII de Galiza e León no castro de Untia, en terras mercadas aos monxes de Sobrado, pasou a denominarse Betanzos. Vila que se converteu oficialmente en cidade en 1465.

A pequena cidade de Betanzos, centro indiscutíbel das Mariñas, merece unha visita demorada. Ademais da súa triloxía de igrexas góticas ou de transición ao gótico (San Francisco, Santa María do Azougue e Santiago) o propio Castro de Untia onde se

asentou a vila en 1219, coa súa disposición concéntrica das rúas, partidas radialmente por outras, e estreitas calexas con encanto, lembran o burgo antigo. A casa do Concello, a torre municipal, varios pazos urbanos, casas balconadas ou con galerías..., todo axuda a conformar un centro histórico que foi declarado en 1970 conxunto histórica e artístico e hoxe tenta a súa recuperación. E non foi pouco o que se destruíu.

Da muralla ou cerca que a cinguiu (hoxe na súa maior parte tapada por vivendas que se foron adosando) conserva aínda tres das súas portas que aquí se chaman arcos: Arco da Ponte Nova, do Cristo e da Ponte Vella. Ningunha cidade galega conserva máis portas medievais. A cuarta e principal, Porta da Vila, desapareceu na moda decimonónica dos ensanches como tamén varios soportais. Os brasóns de Castela, de Galiza e o da propia cidade que nela campaban conserváronse

adosados á parede dunha casa veciña. Existiu aínda un portelo menor, a porta do Hórreo, a lembrar o antiquísimo hórreo pertencente aos monxes de Sobrado xa citado no documento fundacional da cidade.

Están logo os edificios civís emblemáticos: a casa gótica dos Vilousaz (a máis antiga da cidade), o Concello, o edificio construído para Arquivo do Reino e que nunca foi, os pazos de Lanzós, Bendaña e Taboada, lembrando liñaxes de avoengo, como outros moitos con sepulcro no antigo mosteiro de San Francisco, o panteón máis importante de Galiza presidido polo mausoleo de Fernán Peres de Andrade "o Bóo", digno dun emperador, co oso e o porco bravo totémicos soportando o peso da caixa. Na Idade Media Betanzos atraía ás grandes liñaxes, ben para construíren o seu pazo ou para seren aquí soterrados. Residencia na vida ou na morte. Daquela foi nomeada Betanzos dos Cabaleiros, alcuña que lle ficou por séculos.

Cidade de costas excesivas, obrigadas para coroar o Castro, con rúas a lembrar vellos oficios e gremios: dos Ferreiros, dos Prateiros, dos Sombrieiros..., ten tamén a súa zona cha e de lecer: o Campo, en alusión á feira que alí se facía e se fai (agora sen gando, claro está), o primeiro e o mediado de cada mes, agás a do primeiro de decembro que pasa ao día anterior. Máis perdido no tempo e esquecido era o privilexio da feira franca anual que duraba todo o mes de outubro. Hoxe lémbrese con ar festivo na feira franca medieval durante tres días de xullo. Nas marxes da gran praza irregular do Campo, presidida pola fonte de Diana Cazadora dende 1867 e convertida no centro neurálxico da vida cidadá, sitúanse os tradicionais Soportais que acollen concorridas terrazas de cafés. Na súa fronte un conxunto de edificios históricos: o edificio Liceo ou Arquivo, pois para Arquivo do Reino foi construído en 1778 sen que chegase a ter esa finalidade e hoxe utilizado para usos municipais culturais; o antigo hospital de San Antón (hoxe xulgados), e o colexio de Orfas. Bótase en falta entre este e o anterior a que foi capela do patrón San Roque hoxe reconvertida nunha oficina financeira. Nun dos laterais da praza, que nunca chega a pecharse e mesmo foi cruzada pola nacional VI ou antiga estrada de Castela, atópase o Cantón pequeno, oficialmente de Claudino Pita, para paseos breves, con boas casas da burguesía decimonónica e onde ten sede o banco máis antigo de Galiza, o Etcheverría. No outro lateral atópase o exconvento de San Domingos, elevado sobre a praza e hoxe dedicado a complexo cultural (museo, biblioteca, arquivo) coa proa característica da torre barroca dende o que se pendura para a súa ascensión o mítico Globo de San Roque cada dezaseis de agosto.

Nos arredores dous santuarios de sona vixían a cidade dende outeiros dominadores: As Angustias, comezando no segundo terzo do século XVIII e onde tiñan a súa romaría as cigarreiras coruñesas, e o renacentista de Nosa

Señora do Camiño ou dos Remedios, comezado a mediados do XVI, que atraía romeiros de moitos puntos. E tamén a parroquial de Tiobre, a lembrar o emprazamento primitivo da vila, co lugar de Betanzos o Vello.

Hai tamén un roteiro de indianos benfeitores, a suplir carencias dun Estado que non era do benestar: as escolas de San Francisco e a Casa do Pobo, lembranza do legado de Xesús García Naveira; as escolas do Asilo (hoxe sen Asilo), o lavadoiro gratuito das Cascas, o colexio para nenas anormais (na linguaxe da época), creación dos irmáns Xesús e Xoán García Naveira; e, como non, o Pasatempo, obra persoal de don Xoán, e tamén a que foi a súa casa na praza que leva o nome dos irmáns e popularmente denominada do Campo. Tamén o Asilo creado polo legado doutro indiano, Manuel Naveira, hoxe dedicado a hotel, case fronteiro ao cruceiro da Cruz Verde onde foi fusilado o sarxento Samitier nos sucesos da revolución galega de 1846 que rematou cos Mártires de Carral.

En Betanzos confluían tres rotas de peregrinación xacobeá e existiron ao longo do tempo varios establecementos hospitalarios ou de acollida. O Camiño do Norte ou Inglés, dende Ribadeo por Vilalba, era percorrido por moitos pasando polo célebre santuario dos Remedios para entrar en Betanzos. O mesmo ocorría co procedente dos portos de Ferrol, O Seixo e Mugardos. Tamén por mar, dende o porto de Fontán, outra rota pasaba por Betanzos. Dende aquí, continuando por terras abegondesas chegaba a Bruma, xunguándose en Cabeza do Lobo á que procedía da Coruña continuando a Compostela.

Ao pé do vello castro de Untia xúntanse o Mendo e o Mandeo que cinguen a vila nun húmido abrazo dándolle a forma de península, máis marcada co antigo curso antes dos recheos para o ferrocarril. O Mandeo é o eixe fluvial da comarca. O río do “longo repouso epilodal das Xunqueiras”, que dicía Otero, até formar a ría, hoxe cegada polo proceso secular de colma-

Ría de Betanzos

taxe, que daba vida e movemento ao antigo peirao betanceiro. Río arriba, mellor en preamar, pódese facer un fermoso e breve paseo até Os Caneiros, a onde chegan as mareas e con elas a famosa xira fluvial agosteña cantada por Novoneyra, na que “comemos e bebemos pra ledicia”. E se hai forzas pódese continuar até o couro de Chelo (propicio ao reo e o salmón) ao pé da Espenuca, outeiro mítico e privilexiado. Aínda os intrépidos poden continuar beirando o Mandeo por paisaxes fluviaís dificilmente superábeis en encanto e beleza.

Non debe deixar o viaxeiro de probar o viño máis setentrional de Galiza. Viño “pálido e cordial”, segundo Otero Pedrayo, “viño cadete” para Cunqueiro, “lixeiro de beber” na loa de Manuel María. Afroitado e cun punto de acidez e que non chega aos dous díxitos na gradación alcohólica. O vello rito dos ramallos de loureiro á porta indican na tempada a presenza dunha adega tradicional e convidan a entrar e mesmo levar a merenda que será remollada en grata compañía. No século XVI o viño chegou a ser case un monocultivo nestas terras, asolado a finais do XIX por pragas e pestes que levaron á desaparición e substitución das castes orixinais. Tivo que competir co cultivo obrigado do lúpulo na posguerra e agora faino coa paulatina urbanización dos terreos e o abandono da agricultura. Hoxe o viño de Betanzos vive unha etapa de esperanza, de recuperación de vellas castas e de adap-

O Pazo de Quiroga atópase na parroquia de Mabegondo, no Concello de Abegondo

tación a novos procesos tecnolóxicos, coa urbanización crecente a ameazar vellos viñedos.

Todos os itinerarios mariñáns parten de Betanzos ou levan a el. Camiño de Sada o viaxeiro beirea a xunqueira (hoxe cruzada pola autopista) onde se asenta o pazo de Mariñán, bicado pola humidade do Mandeo final. Ampliado en instalacións e con usos institucionais nos nosos días, foi nos tempos do esplendor barroco unha suntuosa residencia de señorío vencellada aos descendentes de Gómez Pérez das Mariñas e logo á familia de Oca. Mariñán, velaí o topónimo ou xentilicio a lembrarnos que estamos nesta bisbarra ou pequeno país das Mariñas. A pouca distancia érguese a airosa Ponte do Pedrido a comunicar as dúas ribeiras, antano Barca de Pasaxe e hoxe acompañada pola nova ponte ou viaducto da autopista. Son as terras de Bergondo, con castros dominadores de horizontes, como o de Reboredo, Bergondiño ou o outeiro de Babío. Na mitoloxía e nas lendas lémbrese o pazo do Rei Brigo e o topónimo Lubre fala de bosque celta. A igrexa do mosteiro de Bergondo, o Convento, onde pasou a noite o Padre Sarmiento, merece unha visita pola perfección da súa triple ábsida románica. Por Moruxo, onde viviu e morreu a poeta ourensá Filomena Dato, e Ouces, lugar de veraneo e última morada do malogrado Xohán Vicente Viqueira, a onda salgada faise presente e vén bicar as áreas de

Gandarío. Son xa terras cantadas e contadas polo bo patrucio Manuel Lugrís Freire que celebramos nas Letras deste ano. Un Lugrís que, levado da súa querencia localista, reducía aínda esta bisbarra a As Mariñas de Sada, alí onde o seu berce abalou. A "bela e ridente vila", no dicir de Lugrís, trocou o antigo carácter mariñeiro polo dunha vila moderna e máis impersoal. Da Sada pintada por Llorens pouco fica. Desapareceu o tranvía que a unía á Coruña mais conserva o edificio modernista da Terraza que viñera trasladado da cidade herculina para ser lambido pola marea nas preamares, hoxe ben afastadas polo recheo e paseo marítimo, como café e restaurante de moda. Con todo, paga a pena parar a refrescar neste edificio de madeira, ferro e cristal e ollar a luz mariñá a través dos seus coloreados vidros ou gozar das sesións de jazz nas cálidas noites de verán. Un pouco máis adiante está Fontán, antigo portíño con carácter, hoxe practicamente integrado en Sada. Nel estivo un dos dous castelos que campan no escudo da vila. O outro na outra punta da enseada, Corbeiroa, onde estivo tamén a famosa fábrica de lenzos do flamengo Adrián de Roo.

Pola outra banda da ría, o camiño lévanos por Souto e San Pantaleón das Viñas, hortas vizosas, con xunqueiras na ribeira. Estréitase na Pasaxe do Pedrido, cos castros de Montecelo e Fiobre enfrontados. Estamos xa na foz do Mandeo coa pun-

ta da Xurela, de fecundos bancos de ameixa e, no pasado, de ostra. Pola Ponte do Porco, unha das pontes andradinas que lembra a fermosa lenda de Roxín Roxal, o Lambre vai preguiçeiro á ría formando un amplo esteiro. Veñen logo os areais de Miño, o da Ribeira e a Praia Grande, onde (caso único) fixeron desembocar a autopista, e continúaase cara ás terras eumesas e ferroláns.

Saíndo pola estrada de Castela, continuamos vende viñedos até chegar ao lugar de Queirís, onde unha serpeante pista descende ao coto de Chelo, engaiolante entorno fluvial no Mandeo aos pés da Espenuca, até onde sube o reo e o salmón. Pouco despois vén a que ascende até A Espenuca, máxico outeiro e antano obrigado miradoiro mariñán hoxe cegado polos eucaliptos. Vén logo Coirós, mínima capital municipal; un pouco desviado Lesa, un caso raro de gótico rural; Ois e as dúas parroquias: a de Santiago, coas cruces antefixas no cumio que recolle Castelao no seu monumental traballo *As cruces de pedra na Galiza*, e a de Santa María coa lembranza de Frei Pedro Mazás, santo nunca canonizado ao que os mariñáns dedican grandes romarías. Por Ois o terreo faise máis chan, tomándose un respiro para rubir a famosa Costa do Sal (lugar a lembrar neste ano da memoria histórica republicana como escenario de numerosos paseos) onde remata, ou comeza, a bisbarra das Mariñas. Antes, á dereita, unha pista leva até Fervenzas, onde podemos ver un dos cruceiros máis antigos de Galiza. Entre os concellos de Coirós e Oza, é moi interesante morfoloxicamente e tamén polos restos prehistóricos, o monte do Gato, que forma unha falla ou fractura no terreo na súa caída cara ás terras mariñás.

Se tomamos a dirección de Santiago ascendemos á Infesta, estación do ferrocarril que ficou ao lonxe, no alto sobre Betanzos. O lugar segue a ser para os paisanos O Norte, por máis que fiquen máis ben orientado ao

Sur, en lembranza da primitiva Compañía do Norte que explotou a liña férrea. En Guiliade, da parroquia de Piadela, onde fica o que foi pazo do Arcediano de Nendos, unha das meirandes dignidades da igrexa compostelá, cruzamos o Mero. A humilde e medieval ponte Beldoña fica oculta e sóldoso a uns metros. Subindo por Mabegondo deixamos á esquerda os amplos campos do Centro de Investigacións Agrarias e axiña avistamos as torres de Quiroga, aquel xeneral que se ergueu con Riego contra o absolutismo de Fernando VII. En Abegondo, á beira mesmo da estrada, temos o célebre Cruceiro Bonito, de 1787, un dos máis interesantes do país con peto de ánimas incorporado, con abundantes figuras e latíns, que aquel alcalde franquista da Coruña, Molina, pretendeu trasladar sen éxito á capital. Un pouco desviada, a torre dos Figueroa lembra a vella liñaxe mariñá asociada á lenda de mouros. A estrada, vixiada polo Castro Maior que ordena os vales abegondeses, ascende bruscamente por Montouto abandonando As Mariñas.

Deixando Betanzos pola ponte das Cascas, onde os García Naveira contribuíron á hixiene betanceira co seu lavadoiro ao pé do Mendo, se collemos a estrada de Curtis, deixamos á esquerda o pintoresco lugar de Roibeira, coa súa ponte medieval espallándose no río e os muíños hoxe cos rodicios en paro, e a sucesión de lugariños á beira do río que ben merece un paseo, aínda que sexa para

beber na famosa fonte de Píacha. En Porzomillos, ou “O Vinte” en lembranza da feira que foi, á beira da fraga do Rei hai un desvío cara a Cines ou Cis, cunha magnífica igrexa mosteiral e un tímpano co tema da Adoración dos Reis Magos. O mosteiro foi rector de vidas e facendas de boa parte das Mariñas. Hoxe parte das dependencias do convento ou rectoral están dedicadas ao turismo rural. A carón de Cis, a modesta igrexa de Cuiña alberga unhas moi interesantes pinturas murais descubertas por 1970. Son estas terras de Oza dos Ríos, que tomou apelido para diferenciarse do concello de Oza, anexionado logo polo da Coruña. Oza ten unha fermosa igrexa románica e o lugar de Paio lembra a familia Golpe, da que os irmáns Xoán e Salvador foron destacados persoeiros do agrarismo e do rexionalismo galego e poeta o segundo. Na veciña parroquia de Salto viviu e morreu o célebre gaiteiro Rilo, símbolo da enxebreza e temíbel rival do Ventosela sendo xa vello e este aínda novo. De Oza sáese para as terras de accidentado relevo de Cesuras. Aquí e nas terras altas de Oza, por Bandoxa e Rodeiro, afastámonos xa das Mariñas para entrar na planicie de Curtis, que os betanceiros vellos denominaban A Montaña.

Situados de novo en Betanzos e cruzada a Ponte Vella (á súa beira reflexiona gravemente o busto de Antolín Faraldo sobre a frustrada revolución que rematou coa traxedia de

Carral), ascende, beireando o Mandeo, a estrada cara a Paderne, concello que comeza a pouca distancia do barrio do Mandeo. A primeira parroquia é a de Obre, topónimo mínimo que lembra os múltiples rematados en “-bre” que se dan no arco ártabro. Veñen logo Paderne, Vilamourel un pouco apartado e Adragonte. Á esquerda queda Ambroa, con lembranzas do trobador medieval, e o lugar de Lambre, beira do río do mesmo nome, con ecos da Lámbrica que algúns sitúan aquí; tamén A Viña, con feira sonada no pasado. O camiño ascende até San Antón, un dos grandes outeiros mariñáns, con capela dedicada a San Cosme e sombría área de lecer. Estamos no concello de Irixoa e un pouco máis adiante é o lugar do Pazo, capitalidade do concello. Dende aquí, unha estrada transversal lévanos cara a Aranga, con célebre romaría pola Santa Cruz de maio e fonte milagreira ao pé do río, e Monte Salgueiro ao encontro do Mandeo, que sofre na Castellana o primeiro encaixe. Cabe desviarse un pouco a Churío, con interesantes restos na igrexa e no adro. Tamén, en dirección oposta, queda próximo o mosteiro de Monfero, de orixinal fachada axedrezada a mesturar xisto e granito, que na súa ruína aínda nos fala das grandezas pretéritas. Fican atrás As Mariñas e a paisaxe comeza a cambiar, tornándose máis áspera e espida cara ás terras de Monfero e, moi especialmente, cara a Serra da Loba ■